

Solovei, D. 1965. *Finansovyi vyzyshk Ukrainy [Financial Exploitation of Ukraine]*. Detroit: Vilna Ukraina. [In Ukrainian]

Subtelnyi, O. 1991. *Ukraina: istoriia [Ukraine: History]*. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian]

Yas, O. 2005. *Ukrainska zarubizhna istoriografii 1945–1991 rr. u svitli refleksii yii reprezentantiv [Ukrainian Foreign Historiography of 1945–1991 in the Light of the Reflections of its Representatives]*. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii*. Vyp. 1. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 333–357. [In Ukrainian]

Bilinsky, Y. 1964. *The second Soviet Republic: The Ukraine after World War II*. New Jersey–New Brunswick.

Nefyodov, D. 2018. The Ukrainian SSR postwar working class (1946–1965) in the evaluation of the sovietology in the west. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*. Drohobych: Posvit, Vyp. 7. 160–172 .

УДК 94(470+571)

DOI: 10.20535/2307-5244.49.2019.189577

Л. В. Гриневич

ORCID 0000-0001-6501-5244

Інститут історії України Національної академії наук України

L. V. Hrynevych

*Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences
of Ukraine*

**ЧИ БУВ РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ ІМПЕРІЄЮ,
А РАДЯНСЬКА УКРАЇНА — КОЛОНІЄЮ:
КОНТУРИ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ**

*Was the Soviet Union Empire, and Soviet Ukraine a Colony:
the Continues of Modern Scientific Approaches*

У статті висвітлюються сучасні наукові підходи до визначення Союзу РСР як імперії та статусу в ній України. Наголошено, що наукова дискусія в цих питаннях об'єктивно ускладнена відсутністю консенсусу серед науковців стосовно критеріїв класифікації й типологічних ознак, як і тлумачення самих понять «імперія», «колонія». Визначено три основні підходи в сучасній історіографії щодо вирішення питання про імперську природу СРСР. Обґрунтовано думку про те, що наукова проблема колоніального статусу України у складі Радянського Союзу, як і імперського статусу СРСР потребує дальшого вивчення з застосуванням апробованих наукових методик та використання широкого кола різних за типом історичних джерел.

Ключові слова: СРСР, УРСР, імперія, імперські студії, колонія, історіографія, постколоніальні студії

The collapse of the USSR significantly increased the research interest in «empire studies» and the imperial nature of the Soviet Union. The scientists focused their attention on questions, such as: can the Union of the Soviet Socialist Republic be identified as an empire and what type of empires does it belong to; what were the logic and conditions of the formation of the Soviet empire, and peculiarities of its functioning at different historical stages, what were the relationships between its structures, the specifics and mutual influences of imperial and peripheral/colonial identities, etc.

The debate about the Soviet Union as an empire is objectively complicated by a lacking scholarly consensus regarding the classification criteria and typological features, as well as the definition of the term «empire» However, most scholars agree that the key is the nature of the relationship between the centre (metropolis) and the periphery (colony), in which the former has actual sovereignty over the latter, e.g. subordinate periphery.

At present, there are three established approaches to addressing the imperial nature of the USSR, with a varying degree of support. Most scholars, especially in North America and Europe, refer to the Soviet Union as an imperial-type state. Some scholars consider it a «hybrid»: an empire and a nation-state at the same time. Among the researchers in Russia and Ukraine, there is a national-state-oriented view of Soviet history that excludes the imperial essence of the USSR.

Modern scholars propose various typological definitions of the Soviet empire: multiethnic, neo-Russian, colonial, post-colonial, post-theocratic, continuous, totalitarian, empire of affirmative action, the empire of nations, authoritarian disciplinary and others. Different, sometimes diametrically opposed, opinions are expressed regarding the status and role of the USSR in the Soviet Union, especially regarding its coloniality: from declaring Ukraine part of the «Eastern Slavic metropolis» within the «Great, Little and White Russia» to confidently defining it as a typical periphery.

In general, the scientific problem of the colonial status of Ukraine within the Soviet Union, as well as the imperial status of the latter, requires a broad scientific debate, using proven research methods and a wide range of historical sources. This is especially true of modern Ukraine, where the interpretations of the Soviet period of history in the historiography still rely on the traditional national-oriented view and a priori exclude the imperial essence of the USSR.

Keywords: USSR, Soviet Ukraine, empire, empire studies, colony, historiography, post-colonial studies.

Радянський Союз десятиліттями вибудовував свою ідеологію на антиімперській та антиколоніальній риторичі. Як зауважив Роберт Суні, заперечування власної імперської природи робило Радянський Союз справді унікальною імперією ХХ ст. (Суні, Р. 2004, с. 191). Розпад СРСР і постання

на його руїнах національних держав значно посилили дослідницький інтерес до «empire studies» загалом та імперської природи Радянського Союзу зокрема. Чи можна визначати Союз РСР як імперію, і якщо так, то до якого типу імперій його відносити, якими були загальні логіка й умови формування радянської імперії, особливості її функціонування на різних історичних етапах, якими були відносини її структур (центру/метрополіі і периферії/колонії), специфіка та взаємовпливи імперської й периферійної/колоніальної ідентичностей, — ці та інші найрізноманітніші аспекти імперської проблематики враз опинились у центрі уваги багатьох науковців.

Мета розвідки — окреслити контури деяких сучасних наукових підходів до характеристики Союзу РСР як імперії та місця в ній радянської України.

Зазначимо передусім, що дискусія про Радянський Союз як імперію об'єктивно ускладнена браком консенсусу серед науковців щодо критеріїв класифікації й типологічних ознак, як і визначення самого поняття «імперія». Методологічну складність виведення якихось чітких формул, які дали б змогу комплексно осягнути феномен імперії, оригінально пояснив Домінік Левін. «Імперія, — зазначив він, — це складна і вишукана область науки, населена леопардами та іншими дикими створіннями. Звести все це до визначень і формул — означає перетворити леопарда на домашню кицю — дефективну, потворну, триногу й безхвосту» (Лівен, Д. 2007, с. 639).

Можна визначити такий, звичайно не вичерпний, перелік важливих типологічних ознак, за якими науковці зазвичай відносять певну державу до класу імперій:

- багатонаціональний склад, асиметричність у взаєминах центру-периферії, специфіку яких творять експансіоністські механізми політичної, економічної, соціокультурної інтеграції різнорідних елементів на підставі центр-периферійного підпорядкування;
- територіальна експансія, відсутність або слабкість діалогічності з зовнішнім світом, символічна «прозорість» кордонів та прагнення дальшого їх розширення;
- «сакральна» наднаціональна ідеологія, вкорінена в догматичних і монотеїстичних доктринах з претензією на загальну правильність і поширення у всьому світі;
- наявність, прояви імперської та периферійної (колоніальної) ідентичностей.

Ключове значення мають риси відносин між центром (метрополією) і периферією (колонією), котрі професор Колумбійського університету Міхаел Дойл визначив як «систему взаємодії між двома політичними організаціями, одна з яких, панівна метрополія, здійснює політичний контроль над внутрішньою і зовнішньою політикою — має фактичний суверенітет — над іншою, підпорядкованою периферією» (Doyle, M. W. 1986, p. 30).

Наразі хоча й нерівнозначними за поширенням, але більш-менш усталеними можна вважати три основні підходи до питання про імперську природу ССРСР: більшість науковців, передусім у Північній Америці та Європі, введено відносять Радянський Союз до держав імперського типу (Kappeler, A. 2001; Terry, M. 2001; Lieven D. 2002; Hirsch, F. 2005; Hosking, G. 2006; Etkind, A. 2011). Окремі науковці пропонують розглядати його як «гібрид»: імперію й національну державу водночас (Каспэ, С. 2001). Нарешті серед дослідників у Росії, а також в Україні зберігається національно-державно орієнтований погляд на радянську історію, що виключає імперську суть СРСР (Тишков, В. 2007; Кульчицький, С. 2005).

Сучасні науковці пропонують різні типологічні визначення радянської імперії: поліетнічна (Kappeler, A. 2001), неоросійська (Hosking, G. 2006), колоніальна (Томпсон, Е. 2006), постколоніальна (Etkind, A. 2011), посттеократична (Яковенко, І. 1996), неперервна, тоталітарна (Motyl, A. 2001), імперія позитивної дії (Martin, T. 2001), імперія націй (Hirsch, F. 2005), авторитарна дисциплінарна (Баталов, О. 2010) та ін.

Серед помітних досліджень, у яких історію Союзу РСР розглядають саме з імперської перспективи, назвемо передовсім комплексну працю Андреаса Каппелера «Росія як поліетнічна імперія» (Каппелер, А. 2005).

Новаторством є вже сам упевнений відхід автора від традиційного донедавна в західній гуманітаристиці русоцентричного бачення історії. Фокусуючи дослідження передусім на історії самодержавної Росії, Каппелер наголосив, що слід осмислити її спадщину, щоб глибше зрозуміти суть і проблеми радянської імперії. Надзвичайно важливими в цьому контексті стали риси, які науковець підмітив в історії Російської імперії з другої половини XIX ст. з започаткуванням модернізації, наростання двох різнобіжних тенденцій, які постійно посилювали політичну й соціальну напругу в поліетнічній імперії: з одного боку — прагнення центру досягти однамітності на підставі російської етнічної домінанти, а з другого — посилення різноманітності унаслідок соціальної й національної мобільності численних неросійських етносів, які поступово перетворювалися на сучасні нації зі своїми елітами, літературними мовами й високорозвиненими культурами (Каппелер, А. 2005, с. 247). На тлі нової епохи національних держав ці суперечності врешті склались у тугий «вузол», який не могла розв'язати імперська влада. Це відіграло свою роль у перманентній кризі та в краху царської Росії. Об'єктивно не могли бути подолані такі суперечності й за часів радянської імперії.

Змінам і тягlostі в історії радянської поліетнічної імперії А. Каппелер присвятив концептуальний огляд наприкінці книги. Розмірковуючи про різні обставини, які на початку 1920-х рр. уможливили реінкарнацію імперського проекту, науковець звернув увагу на те, що «збирання земель цар-

ської імперії» більшовики «здійснювали випробуваними методами батога й медяника та divide et impera (з використанням соціальних та етнічних антагонізмів)» (Каппелер, А. 2005, с. 282). «Їхні дії, — писав він, — визначалися в першу чергу жадобою влади й світовим революційним експансіонізмом, а не гаслами про соціальне визволення пролетаріату і право народів на самовизначення» (Каппелер, А. 2005, с. 282).

Спочатку більшовики на чолі з Леніним, наголосив А. Каппелер, мали наміри підмінити донаціональний устрій царської імперії постнаціональним, пролетарсько-інтернаціональним і перескочити через фазу національної держави. Врешті гору взяв гнучкий прагматизм, що втілювався в декларованому принципі рівності народів у межах федеративного Союзу РСР (Каппелер, А. 2005, с. 282–283). При цьому визначальним принципом у формуванні адміністративної структури нової федеративної держави став принцип мовно й національно окреслених територій, хоча це суперечило не лише антинаціональній комуністичній ідеології, але й демографічному станові справ у Російській імперії з її етнічним калейдоскопом (Каппелер, А. 2005, с. 283). На відміну від пізньоцаристської практики призначати росіян в органи управління окраїн, центральна більшовицька влада, на думку А. Каппелера, пристала до традиційного для імперій методу управління за допомогою лояльних неросійських еліт (Каппелер, А. 2005, с. 284).

Відзначаючи досягнення радянської мовної й культурної політики у «золоті» 1920-ті рр., А. Каппелер визначив її спрямованість на забезпечення стабільності поліетнічної імперії та поширення комуністичної ідеології серед неросіян (Каппелер, А. 2005, с. 285). Разом із тим, на його думку, здійснювані в цей час коренізація та ліберальна мовна політика «істотно прискорили творення націй з великих етнічних груп», зокрема саме тоді «сконсолідувалися як нація українці» (Каппелер, А. 2005, с. 285).

Натомість сталінська «революція згори» означала «фундаментальну трансформацію суспільства, до якої традиціоналістська Росія ніколи не прагнула й для якої, до того ж, у неї не вистачило б засобів» (Каппелер, А. 2005, с. 286). При цьому від сталінської політики насилля особливо постраждали неросіяни — ті, творення націй у кого вже давно збудило підозру центру й суспільство яких більше, ніж російське, дотримувалося доіндустріальних традицій (Каппелер, А. 2005, с. 285).

«Ще важчі наслідки і ще більше жертв, ніж росіянам», вважає Каппелер, принесла примусова колективізація сільського господарства» (Каппелер, А. 2005, с. 286). В один ряд таких важких наслідків А. Каппелер поставив нав'язане з Москви Середній Азії розширення вирощування бавовни до рівня монокультури, колективізацію, еміграцію та голод серед кочовиків-казахів, що обернулися втратою понад третини населення, примусову колективізацію та конфіскацію збіжжя в Україні й етнічно змішаних областях північ-

ніше від Кавказу та на Нижньому Поволжі, що зумовило масову смертність від голоду, зокрема в Україні (Каппелер, А. 2005, с. 286).

Під кінець 1930-х рр. радянський федералізм, зазначив А. Каппелер, уже й раніше обмежений існуванням централізованої партійної організації, перетворився на пустопорожній фасад (Каппелер, А. 2005, с. 287). Радянський патріотизм усе більше збагачувався російським національним елементом. Російські промислові робітники та російські кадри, переважно вихідці з села, яким уряд надавав привілейоване становище, були найважливішою соціальною базою сталінізму. Неросійські ж народи, наголосив А. Каппелер, брали менш активну, порівняно з росіянами, участь у прискореній модернізації Радянського Союзу. Натомість примусова колективізація, чистки знищили практично повністю нову політичну й інтелектуальну еліту неросійських націй. І це, виснував А. Каппелер, частково відкинуло назад творення націй, яке відбувалось у 1920-х рр. (Каппелер, А. 2005, с. 288).

Попри численні позитивні оцінки в академічному середовищі, праця А. Каппелера з аналізом Росії/СРСР як поліетнічної імперії, викликала й критику, зокрема з боку деяких російських науковців. Дослідникові закидали незосередженість на проблемі загальноімперського простору, зведення складної конфігурації національних, станових і конфесійних відносин до бінарних протиставлень «центру-русифікатора» національним околицям, захоплення панівним у пострадянський період кліматом «відродження національної історії» й характерною для цього часу ретроспективно-етичною дослідницькою оптикою.

Звернемо увагу на резонансну монографію «Імперія національного вирівнювання: нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)» професора Гарвардського університету Террі Мартіна, який пропонує розглядати Радянський Союз як «імперію позитивної дії» («The Affirmative Action Empire») (Мартін, Т. 2013). Термін автор запозичив із сучасної американської практики підтримувати представників етнічних груп, що в минулому зазнавали дискримінації. Під позитивними діями науковець має на увазі «радянську державну підтримку національно-територіальних утворень, мов, кадрів та ідентичності цих груп», що здійснювалася в СРСР протягом 1920-х — 1930-х рр. «Комуністична партія, — наголосив Т. Мартін, — очолила звичайне творення націй і вдалася до цілеспрямованих дій задля кшалтування радянських інтернаціональних націй» (Мартін, Т. 2013, с. 37).

Вочевидь, праця вписується в контекст «нового повороту» в імперіологічних студіях, який намітився у 1990-ті — на початку 2000-х рр. У сучасній Росії прихильники такої зміни дослідницьких парадигм в імперіології об'єдналися довкола міжнародного наукового часопису «Ab imperio». Підхід, окрім іншого, ґрунтується на протиставленнях, як належного до Холодної війни, погляду американського історика і політолога, професора Гарвард-

ського університету Річарда Пайпса (Pipes, Richard E. 1989) на Радянський Союз як на репресивне, штучне, а отже нелегітимне відродження Російської імперії. Критики зазначають і постколоніальні дослідження — за не увагу до імперії як політичної організації поліконфесійного й поліетнічного простору, пропущені фактори взаємовпливів, деконструкцію домінантних наративів минулого, які накинuli колонізатори, дзеркальне проведення чіткого кордону між центром і периферією, котре не дає змоги осмислити імперський простір як зону взаємодії (Новая империя постсоветского пространства. 2004, с. 19–20, 22, 23 та ін.). При цьому загальноімперський простір розглядається як «мережа соціальних і культурних взаємодій різних соціальних і етнічних груп», а «історія окремих регіонів, прикордонних територій і національностей описується у багатонаціональному імперському оточенні» (Новая империя постсоветского пространства. 2004, с. 28–29).

Загалом такий підхід до розширення методологічної бази й предметного поля імперіологічних студій досить перспективний, однак може містити й загрози (не)свідомого конструювання історичних схем, за яких традиційні «негативні» смислові наголоси імперського дискурсу некритично заміщуватимуться на «позитивні». Це, своєю чергою, може зумовлювати ідеалізацію радянського імперського минулого та ускладнене сприйняття трагічних подій у цьому минулому, які не вписуватимуться в новий «респектабельний» імперський образ. Показово, до речі, що в 652 сторінковому програмовому збірнику «Новая имперская история постсоветского пространства» (Казань, 2004) сталінська політика творення голоду на початку 1930-х рр. жодного разу не згадується, а тему ГУЛАГу згадує, й то побіжно, лише раз — Марк фон Гаген у зв'язку з оцінками порівняння комунізму й нацизму (Новая империя постсоветского пространства. 2004, с. 140).

Схоже, в таку пастку потрапив і автор книжки «Імперія національно-вирівнювання», на думку якого у 1920–1930-ті рр. радянська держава «буквально перебрала на себе провідну роль на всіх трьох етапах (за М. Грохом — Л. Г.) — артикуляції національної культури, формування національних кадрів (еліти) та розповсюдження в масах національної свідомості», при цьому сама «партія перетворилася на авангард неросійського націоналізму» (Мартін, Т. 2013, с. 33).

Недоліком погляду Т. Мартіна, зокрема на українську ситуацію, є насамперед те, що він не зауважує ролі та впливів української революції й українських національних державних проєктів, передусім Української Народної Республіки, на протиположній їй і творилися спочатку радянська УНР, а від 1919 р. — УСРР. Такий загалом усе ще панівний у західній русистичній підхід, за зауваженням Марка фон Гагена, може оцінюватись як «недогляд, лінь або відверта впертість у прийнятті переважно російської версії подій щодо української революції» (Гаген, М. фон. 2015). Як симулякр Української

Народної Республіки, радянську Україну більшовики створювали не задля конструювання, а навпаки, для стримування й уповільнення націєтворення. Культура, освіта й за доби коренізації завжди були обмежені «прокрустовим ложем» комуністичної ідеології та перебували під пильним оком Москви. «Українське національне відродження» в літературі, освіті, мистецтві відбувалися радше всупереч, а не завдяки зусиллям комуністичної влади. Місцеві еліти ніколи не мали ні реальної влади, ані можливостей користуватися тим, що можна було б назвати «плаваючими ресурсами». Українську національну свідомість комуністична влада ніколи не культивувала, а її прояви завжди оцінювала як «петлюрівщину». Власне, виразними маркерами цієї політики вже в 1920-ті рр. стало таврування «хвильовизму», «шумськізму», «волобуєвщини». Загалом можна погодитися з думкою Андреаса Каппелера про те, що Жовтнева революція та радянська влада лише відтягнули розпад Російської імперії на кілька десятиліть. Натомість розвал Радянського Союзу став «частиною загального процесу зникнення поліетнічних імперій та їх розщеплення на національні держави, прикладом чого в Європі стали Османська та Габсбурзька імперії в XIX і на початку XX ст., а на неєвропейських територіях — деколонізація» (Каппелер, А. 2005, с. 1).

Не погоджується з концепцією Т. Мартіна про СРСР як «імперію позитивної дії» американська дослідниця Д. Гірш, авторка монографії «Імперія націй». На протигагу Мартіновій формулі вона запропонувала свою — «політики еволюціонізму, спонсорованого державою». Спонсорований з боку держави еволюціонізм, наголосила Д. Гірш, не був політикою національного самовизначення чи програмою творення націй. Загравання радянської влади з національностями було коротким проектом для відмежування від звинувачень в імперіалізмі й досягнення підтримки національностей у економічній модернізації, жертвами якої вони самі врешті й мали стати (Hirsch, F. 2005, p. 8–9).

Очевидно, найбільш вдалим в оцінках радянської імперії є підхід Домініка Лівена (Лівен, Д. 2007). Науковець трактував попередницю СРСР — Російську імперію як гібрид, де поєднувалися риси європейських морських колоній і особливості автократичної материкової імперії. Продовжуючи традиції європейської експансії ззовні, Росія довго залишалася периферійною й відсталою в економіці та політиці державою, більш схожою на деякі британські не білі колонії, ніж на саму Британію (Лівен, Д. 2007, с. 642). Відповідно Радянський Союз Д. Лівен представив як останню зі старих великих імперій, модернізовану, поліпшену версію імперії, пристосовану до реалій XX ст. — з традиційною для всіх імперій манією збільшення території, централізованим автократичним правлінням, мобілізацією всіх ресурсів для збільшення військової потужності, культивациєю однієї з найбільших ідеологій, що стала своєрідною релігією (Лівен, Д. 2007, с. 633).

Д. Лівен нагадав, що ні в самому Радянському Союзі, ані в його державах-сателітах влада комуністів ніколи не засновувалася навіть на формальній згоді тих народів, котрими вони правили (Лівен, Д. 2007, с. 633). На підставі порівняльного аналізу імперських методів керівництва, він запропонував розглядати радянський федералізм як різновид непрямого правління. Як це було й у морських імперіях, федералізм у Радянському Союзі сприяв розвиткові нових держав, визначенню їхніх кордонів, створенню територіальних інститутів влади і забезпеченню республік багатьма іншими атрибутами державності. Це стосувалося й України. «Радянська епоха загалом допомогла зміцнитися статусу української державності... — зазначив Д. Лівен. — Чистки, російська імміграція, радянська освітня політика і голод 1932–1933 років важким тягарем лягли на український народ, але навіть у цих умовах почуття української національної ідентичності в 1991 році було сильнішим, ніж у 1914-му» (Лівен, Д. 2007, с. 494).

Важливе, однак, доповнення попередньої думки, яке Д. Лівен зробив, аби застерегти від ідеалізації націєтворення в СРСР. «У жодній з совєтських республік, — зауважив він, — місцевим елітам не дозволяли використовувати рідну мову і історію в цілях зміцнення національної самосвідомості і вільного будівництва нації», «у всіх випадках місцевий патріотизм і створення національної ідентичності повинні були відігравати підпорядковану роль по відношенню до більш високих вимог радянської ідентичності і лояльності, і цей аспект ретельно пояснювався і відстежувався центральним партійним керівництвом» (Лівен, Д. 2007, с. 494).

Шукаючи спільне й відмінне між світовими імперіями, як і в різних періодах історії Радянського Союзу, Домінік Лівен побачив тотожність між британською політикою нищення гельської культури, суспільних інститутів шотландських горців, а також здійснених «під егідою метрополії» перетворень, які зумовили появу в Індії залізниць і початок реконструкції третього світу й радянською політикою колективізації російського та українського сільського господарства з включенням слов'янських селян у домінуючу міську радянську культуру (Лівен, Д. 2007, с. 487). Обидва приклади імперської політики, наголосив дослідник, можна розглядати як частини всесвітньої модернізації, витоки якої лежали в науковій революції XVII ст. та індустріальній революції XIX ст. (Лівен, Д. 2007, с. 487).

Нарешті Д. Лівен зауважив суттєві відмінності між відносинами радянського центру з периферійними республіками й традиційними для західних імперій колоніальними відносинами центральних імперських урядів та місцевих еліт. Хоча радянська історія вписується а канву сучасного європейського імперіалізму — процесу, де європейці керували більшою частиною світу в ім'я розроблених у Європі модернізаційних принципів (Лівен, Д. 2007, с. 488), модернізацію «по-радянськи» провели більш безоглядно й непро-

думано, ніж у західних імперіях, тому вона призвела до катастрофічних наслідків: знищення на початку 1930-х рр. третини казахського населення і 5 млн українських селян, а пізніше — масштабних екологічних катастроф на кшталт Чорнобиля й зникнення Аральського моря (Лівен, Д. 2007, с. 495, 499).

Важливий аспект сучасних імперіологічних студій — вивчення феноменів і взаємовпливів імперської та периферійної/колоніальної ідентичностей у СРСР. Сучасні дослідники передусім дискутують щодо місця й ролі росіян як «імперського етносу» в Радянському Союзі. На думку Е. Анісімова, імперське сприйняття серед етнічних росіян спочатку Російської імперії, а потім і СРСР було очевидне. Воно ґрунтувалося на уявленнях, що Російська імперія — це і є Росія, а Росія — це і є імперія, відповідно Радянський Союз — це велика Росія з «окраїнами», де живуть росіяни та «інші». З перемогою більшовиків, зауважив дослідник, у рамки імперської свідомості минулого досить легко вписалися «нові, але старі по суті» імперські стереотипи: «пролетарського месіанства» з центром Всесвітньої соціалістичної республіки в Москві, «імперії як дружної, ієрархізованої родини» на чолі зі старшим братом — росіянином, як і комплекси «колоніальної невдячності», «безгрішності» російського народу та ін. (Анісімов, Е. 1996).

Дещо іншої думки дотримується британський історик Джефрі Госкінг, наголошуючи на складній ідентичності росіян та на чималій шкоді, якої завдав їм радянський імперський проект (Hosking, G. 2006). І хоча сам дослідник уникнув чіткого визначення росіян як імперського етносу, розлогий перелік факторів, що сприяли зміцненню у СРСР серед росіян почуття національної ідентичності, котрий він навів, цілком вписується у контекст сутнісних характеристик імперського етносу. Йдеться, зокрема, про те, що комуністичний проект було забарвлено у відчутно російські тони; інтернаціоналістичне месіанство може вважатися російською особливістю, коріння якого сягає XV–XVI ст., ідеї Москви — Третього Риму; ідеалу соціально-економічного егалітаризму, що втілювався в офіційній ідеології радянської держави, так само мав помітно російські ознаки; статус великої держави був російським поняттям; СРСР за територією майже збігався з Російською імперією; більшість російських лідерів, особливо після 1930-х рр. були росіянами; російська мова була мовою держави і збройних сил, міжнаціонального спілкування; нарешті в ході п'ятирічок російські спеціалісти й прості робітники в значній кількості розселилися у неросійських регіонах і, хоча не були «расою господарів», як британці в Індії, тим не менше, постійно нагадували про те, що в Союзі домінували росіяни (Хоскінг, Дж. 2001, с. 38–40).

Звичайно постає питання: а чи існували і як проявлялися в радянській Україні феномени імперської й антиколоніальної ідентичності, як вони між собою взаємодіяли? Ця наукова проблема потребує ґрунтовного вивчен-

ня з залученням широкого кола різнотипних джерел. Дослідження Л. Гривевич про виявлення національної ідентичності українських селян в епоху Голодомору вказують на те, що серед вагової частини цієї найбільшої соціальної верстви республіки антиімперські, антиколоніальні настрої були досить помітні, й власне саме з залежністю України від Москви значні маси селян пов'язували зубожіння та настання голоду початку 1930-х рр.

Наприкінці коротко зупинимось і на проблемі визначення статусу радянської України в складі СРСР. Чи була радянська Україна колонією в складі СРСР? Щодо цього дослідники висловлюють часом діаметрально протилежні думки. Характерними є позиції російського автора Всеволода Вишневського й американського політолога Олександра Мотилія.

На думку Олександра Мотилія, автора концептуальної праці «Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження», Радянський Союз був «єдиною тоталітарною імперією в світі», ядром якої були Європейська частина Росії загалом і район навколо осі Москва — Ленінград зокрема. Натомість периферія радянської імперії складалася з трьох типів утворень: неросійських районів Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, 14 неросійських радянських соціалістичних республік і народних демократичних республік Центрально-Східної Європи (Мотиль, О. 2009, с. 31–32, 72). Конкретизуючи ситуацію з УСРР, О. Мотиль упевнено визначив республіку як «типову периферійну колонію радянської імперії»:

«Як і решта республік, вона мала право на символічний суверенітет, котрий гарантувала радянська Конституція, та дійсність була діаметрально протилежною. Компартія України й органи управління УРСР (Верховна Рада, Рада Міністрів тощо) не мали жодної суверенності в процесі ухвалення рішень, були цілком підлеглими Компартії і центральному урядові в Москві... Оскільки всі повноваження були зосереджені в радянському російському центрі, українські економічні, культурні та політичні інтереси в найкращому разі підпорядковувалися інтересам центру, а в найгіршому взагалі нехтувалися або ігнорувалися. Експлуатація надр Донбасу спричинила екологічну катастрофу в регіоні. Політико-економічні пріоритети Сталіна і його підозрливості до всього українського призвели до Голодомору. Українську культуру було зведено до кітчевого соцреалізму. Українську мову піддано русифікації. А українську республіканську еліту тримали на короткому повідку» (Мотиль, О. 2012).

Натомість для російського демографа і соціолога Анатолія Вишневського, автора книжки «Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР», Радянський Союз був колоніальною імперією зі «східнослов'янською метрополією» в складі «Великої, Малої і Білої Русі» (Вишневский, А. 1998, с. 278–279). При цьому Східна Україна «була частиною російського “центру”, метрополії, українці разом з великорусами творили ядро російського суспільства» (Вишневский, А. 1998, с. 325). Європейська східнослов'янська метрополія, на думку А. Вишневського, накидала економічні, політичні, культурні рецепти радянської консервативної модернізації колоніям, зокрема Середній Азії (Вишневский, А. 1998, с. 278–279, 292). Втім, «головною «колонією»,

за рахунок якої вдалося «вирішити найбільш важливі проблеми економічної модернізації СРСР, стало село, причому, у першу чергу, східнослов'янське» (Вишне夫斯基, А. 1998, с. 278).

Оригінальну концепцію запропонував професор Кембриджського університету, філолог та історик Олександр Еткінд у праці «Внутренняя колонизация. Имперский опыт России» (Эткінд, А. 2013). Науковець стверджує, що СРСР був постколоніальною імперією, а його розпад 1991 р. означав деколонізацію 15 націй, включно з російською. О. Еткінд запровадив поняття «внутрішньої колонізації», обстоюючи думку, що в ХІХ ст. Росія, як Британія чи Австрія, була колоніальною імперією. Однак на відміну від цих двох імперій шляхи колонізації Росії простягалися не тільки поза межі, але й на її власні землі. Тобто, Росія фактично колонізувала свій народ, здійснювала внутрішню, вторинну колонізацію власної території (Еткінд, О. 2017).

Новітні дослідження літературознавців, зокрема Мирослава Шкандрія (Shkandrij, М. 2001), Еви Томпсон (Томпсон, Е. 2006), Тамари Гундорової, Агнешки Матусяк та ін. (Гундорова, Т. & Матусяк, А. ред. 2014), Миколи Рябчука (Рябчук, М. 2019) доводять придатність постколоніальної методології в аналізі українсько-російських взаємин, зокрема радянського періоду. Це, однак, на думку Андреаса Капелера, не дає підстав беззастережно використовувати поняття «колонія», «колоніальне панування» до політики й економіки. Науковець порушив питання: чи не краще для характеристики російсько-українських взаємин застосовувати поняття гегемонії, асиметрії та імперського панування? (Капелер, А. 2018, с. 159). Очевидно, слід погодитися, що в історії, економіці доцільність оцінки України як колонії СРСР щоразу слід перевіряти за апробованою методикою дослідження й ретельно опрацьованими джерелами. Загалом наукова проблема колоніального статусу України у складі СРСР, як і імперського статусу останнього потребує широкої наукової дискусії. Передусім це стосується сучасної України, наукова історіографія якої в тлумаченнях радянського періоду історії все ще здебільшого базується на традиційному для цих часів національно-державному орієнтованому погляді, що а рїгогі виключає імперську суть СРСР.

Анисимов, Е. 1996. *Исторические корни имперского мышления в России*. [Online]: <https://tinyurl.com/tp6tx3z>

Баталов, О. 2010. *Імперія як тип соціально-історичної організації*: автореферат кандидатата філософських наук. Харків.

Вишне夫斯基, А. 1998. *Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР*. Москва.

Гундорова, Т. & Матусяк, А. ред. 2014. *Постколоніалізм. Генерації. Культура*. Київ.

Капелер, А. 2005. *Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад*. Львів.

Капелер, А. 2018. *Нерівні брати: українці та росіяни від середньовіччя до сучасності*. Чернівці.

Каспэ, С. 2001. *Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика*. Москва.

Кульчицький, С. 2005. *Імперія. Енциклопедія історії України*. Т. 3. Київ.

Ливен, Д. 2007. *Российская империя и её враги XVI века до наших дней*. Москва.

Мартин, Т. 2013. *Імперія національного вирівнювання: нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)*. Київ.

Мотиль, О. 2009. *Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження*. Київ.

Мотиль, О. 2012. СРСР як Російська імперія. Чим була радянська Україна? *Тиждень*. № 46 (263). 15 листопада [Online]: <https://tyzhden.ua/History/65141>

Новая империя постсоветского пространства: Сборник статей. 2004. Библиотека журнала «Ab imperio»; под ред. И. В. Герасимова, С. В. Глебова, А. П. Каплуновского, М. Б. Могильнера, А. М. Семёнова. Казань.

Рябчук, М. 2019. *Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. Історичні причини та політичні наслідки*. Київ.

Тишков, В. 2007. Что есть Россия и российский народ. *Pro et Contra*. Май — июнь. С. 21–41.

Томпсон, Е. 2006. *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм*. Київ.

Гаген, М. фон. 2015. *Революції 1917 року та імперський переворот*, лекція на засіданні програми Seminarium. Київ.

Хоскінг, Дж. 2000. Может ли Россия стать национальным государством? *Ab imperio*. № 1. С. 33–50.

Хоскінг, Дж. 2012. *Правители и жертвы: русские в Советском Союзе*. Москва.

Эткинд, А. 2013. *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России* / авториз. пер. с англ. В. Макарова. Москва.

Яковенко, И. 1996. От империи к национальному государству (Попытка концептуализации процесса). *Полис*. № 6 (36). С. 117–128.

Lieven, D. 2002. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*. Yale University Press, 2002.

Doyle, M. W. 1986. *Empires*. Ithaca; London: Cornell Univ. Press.

Hirsch, F. 2005. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union (Culture and Society after Socialism)*, Ithaca; London: Cornell University Press.

Hosking, G. 2006. *Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union*. Belknap Press; Text is Free of Markings edition.

Kappeler, A. 2001. *The Russian Empire: A Multi-Ethnic History*. Routledge.

Martin, T. 2001. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (The Wilder House Series in Politics, History and Culture). Cornell University Press.

Motyl A. J. 2001. *Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York: Columbia University Press.

Pipes, R. E. 1989. *Russia Observed: Collected Essays On Russian And Soviet History, Russia Observed: Collected Essays on Russian and Soviet History*. Boulder, CO: Westview Press.

Shkandrij, M. 2001. *Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times*. McGill-Queen's University Press.

Anisimov, E. 1996. *Istoricheskie korni imperskogo myshlenija v Rossii [Historical Roots of Imperial Thought in Russia]*. [Online]: <https://tinyurl.com/tp6tx3z> [In Russian]

- Batalov, O. 2010. *Imperiiia yak typ sotsialno-istorychnoi orhanizatsii* [Empire as a Type of Social and Historical Institution]: avtoreferat kandydata filosofskykh nauk. Kharkiv. [In Ukrainian]
- Vishnevskij, A. 1998. *Serp i rubl'. Konservativnaja modernizacija v SSSR* [Sickle and Rouble. Conservative Modernization in USSR]. Moskva. [In Russian]
- Hundorova, T. & Matusiak, A. red. 2014. *Postkolonializm. Heneratsii. Kultura* [Postkolonialism. Generations. Culture]. Kyiv. [In Ukrainian]
- Kappeler, A. 2005. *Rosiiia yak poliethnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad* [Russia as Multi-Ethnic Empire: Origin, History, Disintegration]. Lviv. [In Ukrainian]
- Kaspje, S. 2001. *Imperija i modernizacija. Obsnhaja model' i rossijskaja specifika* [Empire and Modernization. General Model and Russian Features]. Moskva. [In Russian]
- Kulchitskyi, S. 2005. Imperiia [Empire]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 3. Kyiv. [In Ukrainian]
- Liven, D. 2007. *Rossijskaja imperija i ejo vrugi s XVI veka do nashih dnei* [Russian Empire and Its Enemies Since 16th Cent. Till Present Times]. Moskva. [In Russian]
- Martyn, T. 2013. *Imperiiia natsionalnoho vyvriuvannia: natsii ta natsionalizm u Radianskomu Soiuzi (1923–1939 roky)* [Empire of National Equalization: Nations and Nationalism in Soviet Union (1923–1939)]. Kyiv. [In Ukrainian]
- Motyl, O. 2009. *Pidsumky imperii: zanepad, rozpad i vidrozhennia* [Consequences of the Empire: Decay, Disintegration and Revival]. Kyiv. [In Ukrainian]
- Motyl, O. 2012. *SRSR yak Rosiiska imperiia. Chym bulaadianska Ukraina?* [USSR as Russian Empire. What Was the Role of Soviet Ukraine?]. Tyzhden. № 46 (263). 15 lystopada [Online]: <https://tyzhden.ua/History/65141> [In Ukrainian]
- Novaja imperija postsovetskogo prostranstva* [New Empire of Post-Soviet Space]: Sbornik statej. 2004. Biblioteka zhurnala «Ab imperio»; pod red. I. V. Gerasimova, S. V. Glebova, A. P. Kaplunovskogo, M. B. Mogil'nera, A. M. Semjonova. Kazan'. [In Russian]
- Riabchuk, M. 2019. *Dolannia ambivalentnosti. Dykhotomiia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti. Istorychni prychny ta politychni naslidky* [Negotiation of Ambivalence. Dichotomy of Ukrainian National Identity. Historical Causes and Political Consequences]. Kyiv. [In Ukrainian]
- Tishkov, V. 2007. *Chto est' Rossija i rossijskij narod* [What is Russia and Russian Nation]. *Pro et Contra*. Maj — ijun'. S. 21–41. [In Russian]
- Tompson, E. 2006. *Trubadury imperii: Rosiiska literatura i kolonializm* [Troubadours of Empire: Russian Literature and Colonialism]. Kyiv. [In Ukrainian]
- Hahen, M. fon. 2015. *Revolutsii 1917 roku ta imperskyi perevorot* [Revolutions of 1917 and Imperial Upheaval], leksiia na zasidanni prohramy Seminarium. Kyiv. [In Ukrainian]
- Hosking, Dzh. 2000. *Mozhet li Rossija stat' nacional'nym gosudarstvom?* [Can Russia Become National State?] *Ab imperio*. № 1. S. 33–50. [In Russian]
- Hosking, Dzh. 2012. *Praviteli i zherty: russkie v Sovetskom Sojuze* [Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union]. Moskva. [In Russian]
- Jetkind, A. 2017. *Vnutrennjaja kolonizacija. Imperskij opyt Rossii* [Internal Colonization. Russia's Imperial Experience]. Moskva. [In Russian]
- Jakovenko, I. 1996. *Ot imperii k nacional'nomu gosudarstvu* (Popytka konceptualizacii processa) [From Empire to National State (An Attempt to Conceptualize the Process)]. *Polis*. № 6 (36). S. 117–128. [In Russian]
- Lieven, D. 2002. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*. Yale University Press, 2002.
- Doyle, M. W. 1986. *Empires*. Ithaca; London: Cornell Univ. Press.
- Hirsch, F. 2005. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union* (Culture and Society after Socialism), Ithaca; London: Cornell University Press.

Hosking, G. 2006. *Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union*. Belknap Press; Text is Free of Markings edition.

Kappeler, A. 2001. *The Russian Empire: A Multi-Ethnic History*. Routledge.

Martin, T. 2001. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (The Wilder House Series in Politics, History and Culture). Cornell University Press.

Motyl A. J. 2001. *Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York: Columbia University Press.

Pipes, R. E. 1989. *Russia Observed: Collected Essays On Russian And Soviet History, Russia Observed: Collected Essays on Russian and Soviet History*. Boulder, CO: Westview Press.

Shkandrij, M. 2001. *Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times*. McGill-Queen's University Press.

УДК 94(477)«19»

DOI: 10.20535/2307-5244.49.2019.189551

О. М. Сагач

ORCID 0000-0002-4504-3405

*Чернігівський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського*

Л. І. Лавріненко

ORCID

*Чернігівський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського*

О. М. Sahach

*Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education
of K. D. Ushynskiy*

L. I. Lavrynenko

*Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education
of K. D. Ushynskiy*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ У ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВЩИНИ)

*The Features of the Development of the Ukrainian Health Care
System in the 20th Century (the Case of Chernihiv Region)*

Розглядаючи проблематику розвитку системи охорони здоров'я в Україні ХХ ст. на прикладі Чернігівщини, автори в хронологічному порядку аналізують процеси, що відбувались у сфері охорони здоров'я в досліджуваній період. Виявлено закономірності розвитку системи охорони здоров'я у